

EN DOKTOR KOM OG SKREV LATIN, - *men hvordan var den latin han skrev, f.eks. i Århus i 1788?*

Af Kirsten Jungersen, Medicinsk Museion

Var det den samme slags latin som vi har set hos lægerne i vor tid hvor diagnosesproget erstatter alle endelser med punktum for at tilsløre at ingen forventes at kende de rette former?

Var det som den pompøse latin i 17-hundredetallets såkaldte disputatser som vi har bevaret mange af, og som afslører et misforhold mellem det krævede og meget krævende sprog og det bagvedliggende kommunikationsønske?

Eller var det latin af samme skuffe som den Per Degn slynger om sig med i Holbergs Erasmus Montanus, ikke for at kommunikere, for så meget kan han ikke, men for at bluffe sine tilhørere?

Dette spørgsmål er det blevet muligt at besvare, fordi en århusiansk læge, stiftfysikus Christopher Ditlev Hahn (1744 – 1822), har bevaret et meget stort udvalg af sine patientjournaler for eftertiden ved at lade dem indbinde. Denne store samling af over 2000 journaler optegnet i 27 bind er i dag at finde i arkivet på Medicinsk Museion, Bredgade 62 i København, hvor jeg har haft lejlighed til at studere dem sammen med professor em. dr. med. Henrik R. Wulff. De medicinhistoriske oplysninger er naturligt nok blevet den væsentligste synsvinkel i vores arbejde, og vi har redegjort for dem i en artikel i *Medizinhistorisches Journal* 2005 efterfulgt af en dansk præsentation af materialet i *Bibliotek for Læger* 2006.

Lad mig straks afsløre at jeg synes han med sit sprog ligger et sted under Holberg selv og den forlæste Erasmus Montanus, men langt over Per Degn og en almindelig moderne læge. Da materialet er så stort, vil jeg som udgangspunkt begrænse mig til de 16 bevarede journaler fra året 1788, men lejlighedsvis udnytte mit kendskab til samtlige journaler. I 1788 er Hahn ung endnu (44 år) og veletableret i Århus som stiftfysikus, d.v.s. øverste ansvarlige i sundhedsspørgsmål i Århus Amt over for borgmesteren i Århus og Collegium Medicum Regium i København. Han har 22 års erfaring som praktiserende læge i Århus efter at have afsluttet sin medicinske uddannelse i Halle med en disputats. Hahns latin i disputatsen ligner al anden latin fra andre publikationer i perioden.

Antallet af bevarede journaler fra de enkelte år i denne del af Hahns liv er ret begrænset, hvilket muligvis kan forklares ved at han i 1784 mistede sin kone, formentlig ved barsel, da et barn af ham blev døbt seks måneder efter hendes død. Hahn blev ved konens død alene med

4 børn på 2, 6, 8 og 10 år foruden spædbarnet, Gothilf, som senere døde. Vi kan se af folketællingen at han på et tidspunkt fik en husjomfru, søster til en af hans patienter, som han i 1805 giftede sig med. Hun var 34 år yngre end ham, og de fik ingen børn.

Det som gør denne journalsamling enestående også i sproglig henseende, er, at her finder vi latin som brugssprog, ganske vist med et fagligt præg som i ordforråd og stil minder om lægernes knappe og opremsende journalsprog i dag, men velfungerende og helt upoleret. Det er skrevet af en dygtig og ambitiøs mand som ikke har noget imod at vise sin kunnen frem, men som i det daglige arbejdspress lader uvæsentlige sproglige småfejl passere, fordi han dybest set skriver til sig selv eller til en efterkommer som ville være læge og kunne have gavn af hans erfaringer. Disse småfejl får sproget til at virke ægte, latinen er et middel og ikke et mål. Kravet til lægerne om at kunne udtrykke sig på latin ved mundtlig embedseksamen bestod i Danmark til 1837, herefter indskrænkedes det til den skriftlige del og den kliniske prøve ved sygesengen.

Hahns håndskrift er let læselig, så længe han skriver på latin, men det sker en gang imellem, at han ved titel eller hjemsted for en patient slår over i tysk eller dansk, og så priser man sig lykkelig over at latin ikke skrives med gotiske bogstaver. De 27 bind er velbevarede, men naturligvis sarte for håndtering.

Allerede Hahns inddeling af journalerne efter de af ham stillede diagnoser viser hvor dybt forankret han var i den medicinske tradition. Der var flere konkurrerende skoler inden for lægekunsten på denne tid (som der også var i antikken), og Hahn har stiftet bekendtskab med dem under sine studier i Halle, men et virkeligt videnskabeligt gennembrud i lægekunsten kommer først efter Hahns død. Da bliver diagnosen ikke sikker, førend der er foretaget obduktion, og lægens erfaringer med patienter bliver først gyldige efter en statistisk behandling. Sådan har Hahn og hans tid ikke set på det, så han har efterladt os et opslagsværk med et indeks bestående af diagnoser i alfabetisk rækkefølge. Disse diagnoser er med få undtagelser (f.eks. *abortus*) ikke umiddelbart forståelige for en moderne læge, og sammenholdt med sygehistorien er nogle direkte misvisende. Vi har derfor skrevet alle diagnoserne ind på computer sammen med deres datering og på den måde kunnet retablere den kronologiske rækkefølge som vi finder mere oplysende om hans liv og virke.

En anden sorteringsmetode kunne være efter patientnavne. Men Hahn har bogført hver enkelt sygdom for sig med kun ganske få daterede henvisninger til patientens tidligere sygdomme, og hans oplysninger om patienternes navn og stilling i samfundet er sjældent tilstrækkelige for os til at identificere den enkelte med sikkerhed. Er f.eks. købmand Raae den

samme som købmand H. Raae eller Hans Raae, og er det en mands 1., 2. eller 3. kone der er syg? Det ville have været en hjælp hvis Hahn altid havde udfyldt den tomme plads til alder, men den systematik har han ikke haft blik for. Ejendommeligt, når man opdager hvor omhyggelig han ellers er med alting. De eneste af hans patienter som i dag ville kunne lade sig identificere med sikkerhed, er de adelige, fordi deres familier i øvrigt er veldokumenterede.

Det er således sygdomsbeskrivelserne og behandlingsmetoderne som er det interessante, og det er fra dem jeg vil hente små prøver på Hahns sprog. Men først er det nok godt at gøre sig klart hvad lægekunsten på Hahns tid gik ud på, ud over at den som nævnt satte en læges erfaring med individuel behandling af patienter højt.

Selv om man ikke længere i det 18. århundrede accepterede teorien om de fire legems-væsker (blod, gul galde, sort galde og flegma), kan man stadig henføre Hahn og hans samtidige til den hippokratiske tradition, da de opfattede sygdom som en ubalance i kroppens funktioner i forbindelse med manglende udskillelse af affaldsstoffer. Ting som det skiftende vejr, den medfødte legemlige udrustning og livsstilen har indflydelse på balancen, og for at den kunne blive genoprettet, "skulle det onde ud". Dertil havde lægen forskellige behandlingsmuligheder som jeg vil komme ind på senere. De gjorde sig forestillinger om smitte, men kendte ikke bakterier, og i 1788 brugtes den farlige variolation endnu som forebyggelse mod kopper. Hahn gik over til vaccination fra 1804.

Man skal ikke forvente operationer af Hahn, det havde man kirurger til, og Hahn var universitetsuddannet medicus som ikke befattede sig med den slags indgreb. Der er en klar rangfølge: som medicus og oven i købet stiftfysikus var han overordnet amtets mange kirurger og det øvrige sundhedsvæsen. Kirurgernes uddannelse var ved at blive forbedret, men først efter Hahns død blev de to lægeuddannelser slået sammen (i 1842).

Patientjournaler er ikke litteratur, men et forsøg på så effektivt som muligt at fastholde det mylder af oplysninger der kan føre til den rette behandling. Det viser sig ved, at der bruges mange substantiver og adjektiver og et begrænset antal verber. Ledsætninger ses så godt som ikke, og derfor heller ikke pronominer eller konjunktioner. Konjunktiv er der sjældent brug for, og 3.person singularis og pluralis + participier rækker langt. Deraf enkelheden i sprog, men indholdsmæssigt er det jo det basale menneskelige drama der udfolder sig: fødsel og død, smerte og helbredelse, og man kan ikke lade være med i sit stille sind at udfylde de tomrum lægens professionelle distance og diskretion efterlader i beskrivelsen.

Hvordan kan man overhovedet bedømme udtryksevnen i en sådan minimalistisk tekst? Et fags terminologi indlæres sammen med uddannelsen, og man kan kalde det medicinske

fagsprog for en slags "latin efter naturmetoden". De mange nødvendige gentagelser kunne være klichéer, og de korrekte bøjningsendelser resultatet af sanseløs indterpning. Når Hahns latin gør et positivt indtryk på mig, er det dels fordi jeg ved hvor svært det falder mange bare at nå så langt, og dels på grund af Hahns variationer i udtryksmåde.

Forhåbentlig kan træk fra de 16 journaler fra 1788 illustrere hvad jeg mener.

En journal indledes med en klargøring af hvad det er, der har fået den syge til at konsultere lægen. Det er den såkaldte anamnese hvor lægen med sine spørgsmål får patient eller pårørende til at erindre de relevante detaljer i forhistorien. Samtidig bruger lægen sine øjne.

Ung frøken (26 år) *Robusta constitutione corporis, ex diaeta inordinata, herpitem serpiginosam antibracchiis (antebracchiis) aegrotabat per annum, multa remedia externe sine fructu usurpavi, cutis rubra dura cum fissuris. . .*

Legemligt robust, syg gennem et år af krybende herpes på underarmene grundet uhenigtsmæssig levevis. Jeg har anvendt mange midler eksternt uden held, huden rød og hård med revner...

Ung pige (uden aldersangivelse) *Macilenta constitutione corporis, menstrua ordinem servant, primis diebus eruptionis vero de vehemento dolore lateris sinistri queritur. . .*

Tynd, menstruationen regelmæssig, men klager over voldsom smerte i venstre side i de første dage af dens frembrud...

Ung frøken (26 år) *Macilenta et debili constitutione corporis, vitam sedentariam semper gessit, nunc aliquot tempus de dolore lancinante momentaneo dentis cariosi lateris sinistri queritur, die 22. hic dolor perseverabat, et in toto latere sinistri oris, auris et capitis se extendebat, cum intolerabile dolore lancinante et rubore albugineae oculi. . .*

Tynd og svagelig, har altid ført stillesiddende liv, klager nu igennem et stykke tid over kort jagende smerte i en cariesangrebet tand i venstre side, d.22. (marts) fortsatte denne smerte og bredte sig på hele venstre side af mund, øre og hoved med uudholdelig, jagende smerte og rødme af det hvide i øjet...

Ung kvinde (18 år) *Constitutione obesa, pallida et debili systemate nervoso, vitam sedentariam pleraque gessit, menstrua parca. Anno praeterito, post vehementem saltationem, et expositione aeris frigidi, spasmum pectoris anginosum subtrahebat, cum dolore et dyspnoea.*

Fedladen, bleg og med svagt nervesystem, har for det meste ført stillesiddende liv, sparsom menstruation. Forgangne år pådrog hun sig efter voldsom dans og ved udsættelse for kold luft en anginoid krampe i brystet med smerte og åndenød...

Ung soldat (20 år) *Ex refrigeratione et victu inordinato colicam sanguineam contraxerat, 18. quarto die morbi ego in consilium vocatus. . .*

Havde grundet afkøling og uhensigtsmæssig levevis pådraget sig kolik med blod, d.18. (juli) på sygdommens 4. dag blev jeg kaldt til konsultation...

Der kan være mange andre iagttagelser: *gibberosa* (pukkelrygget), *oculi prominentes* (udstående øjne), *adspetus faciei pallidus cum aliquo rubore genarum* (blegt ansigt med en smule rødme i kinderne). Eller: *strenuus Bacchi cultor* (en ivrig dyrker af Bacchus), *hospitalitatis causa irregularem dietam gerebat hinc colicis affectibus cruciabitur* (nød for gæstfrihedens skyld en uvant kost hvorfra han plages af kolik (Hahn kommer ofte til at bruge -bitur som endelse i stedet for -tur).

Der optræder andre klager: *nausea* (kvalme), *vertigo* (svimmelhed), *cephalalgia* (hovedpine), *insomnia* (søvnløshed), *appetitus prostratus* (appetitten forsvundet) eller *appetitus caninus* (hundesulten), *os muco plenus* (munden fuld af slim), *debilitas* (træthed), *anxietas præcordiorum* (hjerterbanken) og naturligvis *dolor* (smerte).

Der er visse undersøgelser lægen rutinemæssigt foretager på patienten, deriblandt af tungen som meget ofte er belagt (*lingua alba*). Der trykkes på mave, hvis det er der sygdommen sidder, og maven (*venter*) kan være *flatibus expansus* (fuld af luft), *tumidus* (opsvulmet) og *tympani simile expansus* (udspilet som et trommeskind). Afføring (*alvus*) inspiceres, og der forhøres om hvor mange gange maven har virket (*sedes*). Betegnelsen *alvus* kan også gå på fordøjelsessystemet og kan være *aperta* (åben), *clausa* og *obstructa* (mere eller mindre forstoppet), *tarda* (træg), *laxa* og *liquida* (mere eller mindre flydende). Urinen undersøges på samme måde, og Hahn har ligefrem særlige notationer for urinmængde og urinfarve.

Endelig er pulstagnation af stor vigtighed på den tid, terminologien er meget nuanceret, jeg har optalt op til 20 pulskvaliteter. Værd at bemærke er, at en hurtig puls hedder *pulsus frequens*, mens *pulsus celer* betyder en "brat" puls. Pulsen kan også være *parvus et debilis sed sine febre* (lille og svag, men uden febris, d.v.s. ikke sygeligt lille og svag). *Febris* er en sygdomsdiagnose, næsten lige så omfattende som *morbus* (sygdom), mens det som vi i vore dage omtaler som feber, udtrykkes med *aestus* (varme, hede).

Det er lægens kunst at skelne mellem alle disse sygdomstegn og med sit kliniske blik optrænet ved talrige besøg ved sygesengen (*kline*) at stille den rigtige diagnose, så behandling kan påbegyndes. At Hahns årsagsforklaringer bygger på den hippokratiske tradition, kan

man først og fremmest se af hans behandlinger, men det fremgår også af enkelte notater om vejrlig og andre påvirkninger, heriblandt psykiske. Når han fortæller at en patient har fået tilbagefald *post terrorem* (efter en forskrækkelse), mener han *propter terrorem* (p.gr.a. en forskrækkelse), og *pathemam animi vehementem exposita* skal på samme måde forstås sådan at anfaldet skyldes at den kvindelige patient blev udsat for en voldsom sindsbevægelse. Detaljer om hvad det er for en sindsbevægelse, anses for irrelevante. En anden kvinde bliver syg *post iracundiam* (efter vredesanfald), her får man heller ikke at vide hvad denne fornemme kvinde dog er blevet så forfærdelig vred over.

En medicus som Hahn blev som regel først tilkaldt, efter at andre i sundhedsvæsenet havde forsøgt sig. Det lyder som en fanfare, når Hahn i hver eneste journal markerer tidspunktet for sin indgriben i forløbet: *Ego in consultum vocatus*. Somme tider indleder han med at kritisere forgængerens behandling:

Chirurgus Berg emeticum ordinabat, quamvis dolor colicus illud contraindicabat (kirurg Berg ordinerede et brækmiddel, skønt der var kontraindikation grundet koliksmerte).

Pharmaceuticus Lystagger Venæ Sectio, laxantia et pectoralia sine levamine ordinavit (farmaceut Lystagger ordinerede åreladning, afføringsmidler og brystdråber uden lettelse).

Pharmaceuticus Lystagger ano et kato purgavit die praecedente cum magno augmento morbi (farmaceut Lystagger udrensede foroven og forneden den foregående dag med stor forøgelse af sygdommen til følge).

Når man ser på Hahns egne behandlinger, forbavses man, for de består i nøjagtig den samme åreladning og udrensning foroven og forneden, men kunsten var åbenbart at finde det rette tidspunkt at gøre det. Det krævede stor indsigt at regulere på væskebalancen, og der fandtes et stort arsenal af udtømningsmetoder.

Af de 16 patienter fra 1788 årelades de fem hvoraf en bliver åreladet hele to gange. Åreladningen (*VS = Venæ Sectio*) foretages i armen (*in brachio*) eller i foden (*in pede*). Blodet stilles hen til det lagdeler sig, og beskrives derefter indgående. Det fremgår ikke, hvad beskrivelsen bruges til.

Kopsætning (*vesicatorium*) anvendes ti gange, oftest i nærheden af det syge sted. Hvis den hævede hud under koppen viser tørhed, sættes den om.

Igler (*hirudines*) anvendes også, f.eks. på en tiårig dreng som er alvorligt syg med bl.a. en tør hoste. Der forsøges mange former for behandling, og på et tidspunkt får han sat igler på halsen (*collum*). Det ses ikke af journalen om Hahn tilskriver det til en bestemt del af behandlingerne, at drengen som har ligget hen i koma (*in comate somnolenta semper jacet*),

får det bedre og gradvis begynder at kunne tale igen, men forløbet noteres nøje: *vox adhuc deficit* (stemmen svigter stadig) – *monosyllaba pronunciare possit* (han kan sige enstavel-sesord) – *quaestionibus respondere possit* (han kan besvare spørgsmål) – *pronuntiatio verborum levior* (udtalen af ordene falder ham lettere) – *verba sine incommodo pronunciare potest* (han kan uden besvær udtale ord). Drengen begynder også at få appetit igen, men Hahn noterer: *visus hebes adhuc est* (ansigtsudtrykket er stadig sløvt). Sygehistorien ender dog lykkeligt med *appetitus bonus* (god appetit) og *mens hilaris* (i godt humør). Til sidst ordinerer Hahn at drengen skal have chokolade at drikke om morgenen. Også den slags midler var inden for råderummet for en medicus og kunne købes på apoteket. Til voksne kunne der blive tale om Rhinskvin eller Madeira.

Kolde eller varme afvaskninger og omslag brugtes til behandling af sygdommen gennem huden, og den naturlige gråd og sved hilstes velkommen (*fletu levabitur*) og (*bene transpiravit*). Men de skrappe midler var i klart overtal. Her brugte man også: *cantharides* (spansk flue), *sinapismus* (sennepsplaster) og *fonticula* (små sår som holdtes kunstigt ved lige, så væsken kunne flyde fra dem).

Til udrensning af de indre dårligheder brugte Hahn de mekaniske hjælpemidler kateter og klyster samt en forbløffende mængde medikamenter som virker afførende, vanddrivende eller bevirker opkastning. Han noterer med tilfredshed op til 6 *sedes* (stolgange), og næsten altid udtrykker patienten derefter en følelse af stærk lettelse (*cum summo levamine*).

Patientens eventuelle utilfredshed med at blive udsat for den hippokratiske lægekunst kommer kun sjældent til orde i Hahns journaler, men af og til noteres det at patienten udviser manglende kompliance, f.eks. ved at spytte medicinen ud (*Medicinam plane respuebat*).

Eller som tilfældet med den unge frøken som havde rødt udslæt på underarmene. Hahn skriver:

Post tres hebdomades scabies serpigiosa siccatur et desquamabat. Statim vero remediis abstinebat et strictam dietam intermittebat, quo efflorescentia iterum adveniebat. Praescriptam ordinem iterum commendavi.

(Efter tre uger udtørres det krybende udslæt, og det faldt af i skæl. Straks holdt hun imidlertid inde med behandlingerne og afbrød den regulerede livsstil hvorved udbruddet vendte tilbage. Jeg påbød hende på ny den foreskrevne opskrift).

Af de 16 bevarede journaler fra 1788 ender ingen med patientens død, men det forekommer selvfølgelig. I så fald betegnes det med: *obiit* (Han/hun mødte sit endeligt), men hvis patienten kommer sig, står der bare: *status bonus* eller *status idem* (god tilstand/samme tilstand) et par dage, evt. ledsaget af en ordination på noget styrkende eller angivelse af en rekonvalescensperiode. En typisk afslutning kan også være: *nox quieta somnolenta, de nullis incommodis præter debilitatem queritur* (rolig nat med søvn, klager ikke over andet ubehag end mæthed).

I hospitalsjournaler fra samme periode skal behandlingsresultatet angives, hvadenten det er positivt eller negativt, så der står enten *obiit* eller *abiit* (pt. døde eller pt. tog hjem). En mulig forveksling af disse to temmelig enslydende ord bliver normalt undgået ved at man til *abiit* tilføjer *sanus/sana* (patienten tog rask hjem).

En enkelt journal fra året 1785 udskiller sig ved sin sproglige udformning som antyder at Hahn har været personligt bevæget ved et dødsfald. Det er en 12-årig dreng som det ikke lykkes at redde, og journalen slutter sådan: *Vis vitae decrescebat usque ad mortem hora ix vespertino* (Livskraften aftog indtil døden kl. ni om aftenen).

Til yderligere læsning anbefales:

Henrik R. Wulff: Lægevidenskabens Sprog – fra Hippokrates til vor tid. Munksgaard 2003. Bogen er omtalt i [AIGIS](#) 3.2.